

Τ. ἀγαπᾷ, ὡς τοῦτο γίνεται κατάδηλον εἰς τὰ συγγράμματά του, ὑπερβολικὰ τὴν ἰδιαιτέραν πατριδα τοῦ Κρήτην, ἐντεῦθεν ὁ ἐνθουσιασμός του ὑπὲρ τοῦ ἔθναποστόλου ὅστις ἔθεσεν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Κρήτης καὶ ἐν αὐτῇ καὶ μακρὰν ταύτης εὐρισκόμενος ὀλόκληρον τὸν πλοῦτον τῶν ἀρετῶν του. Χάρις εἰς τὸν ἐνθουσιασμόν τοῦτον ἡγαλματώθη νῦν ὁ ἀνδριάς τοῦ Ἰωσήφ Βρουνίου, ἡ λαμπρὰ περὶ τούτου Μονογραφία, ἡ ὁποία ἦλθεν εἰς τὸ φῶς, καὶ ἥτις ἐκτὸς τοῦ ὅτι συμπληροῖ μέγα κενὸν ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς γραμματολογίας, ἀποτελεῖ καὶ πολύτιμον ἱστορικὸν βοήθημα διὰ τὴν κατανόησιν τῶν θλιβερῶν ἐκείνων χρόνων καθ' οὓς τὸ Ἑλληνικὸν ἠγωνίζετο τὸν περὶ τῶν ὄλων ἀγῶνα.

Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Paul Lemerle: Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Τόμος Α' κείμενον εἰς μέγα σχῆμα ἐκ σελ. 568, τόμ. Β', λέκωμα μετὰ 82 πινάκων. Paris, 1945 (ἔκδ. ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Γαλλικοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ὡς 158ον τεῦχος τῆς Bibliothèque des écoles Françaises d'Athènes et de Rome).

Πολυτελής ἔκδοσις, ἀξιολογωτάτη τῷ ὄντι συμβολὴ εἰς τὴν παλαιοχριστιανικὴν καὶ Βυζαντινὴν τέχνην τῆς Μακεδονίας, περὶ τῆς ὁποίας, ὡς ὁρθῶς παρατηρεῖ ὁ συγγραφεὺς ἐν τῷ προλόγῳ του, δὲν ὑπάρχει εἰσέτι συνολικὸν ἔργον, πλὴν τῶν περὶ Θεσσαλονίκης καὶ Ἁθῶν μονογραφιῶν.

Τὸ ἔργον του ὁ συγγραφεὺς διαιρεῖ εἰς δύο μεγάλα μέρη: τὸ ἱστορικὸν καὶ τὸ ἀρχαιολογικόν. Εἰς τὸ πρῶτον ὁ συγγραφεὺς διεξέροχεται μὲ ἀκριβῆ γνώσιν τῶν πηγῶν 1) τὰ κατὰ τὸν Παῦλον καὶ τὰς συνδεομένας μὲ αὐτὸν παραδόσεις, 2) τὴν ἱστορίαν τῶν Φιλίππων ἀπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅπου παρατίθενται καὶ αἱ χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ τῶν Φιλίππων καὶ τὸ περίφημον κεχαραγμένον εἰς τὴν πύλην τῆς πόλεως κείμενον τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Ἀβγάρου, 3) τὴν ἀπὸ τοῦ 7ου αἰῶνος μέχρι τῆς Φραγκοκρατίας ἱστορίαν τῶν Φιλίππων καὶ τῆς Ἀν. Μακεδονίας μὲ πλούσιον βιβλιογραφικὸν ὕλικὸν διὰ τὰς σλαβικὰς κατὰ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἐπιδρομὰς (ἐκτενὲς κεφάλαιον μὲ τὰς γνωστὰς ἀντιμαχομένας γνώμας), 4) τὴν ἱστορίαν τῆς Τουρκοκρατίας, λίαν ἐκτενῆ, καὶ τέλος 5) τὰ κατὰ τὸν μητροπολιτικὸν Θρόνον τῶν Φιλίππων ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ὑπαγωγῆς του εἰς τοὺς Πάπας καὶ ἔπειτα εἰς τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην μέχρι τοῦ ἔτους 1721, ὅτε ἡ ἔδρα μετετέθη εἰς Καβάλαν. Ἀλλὰ περὶ τοῦ ἱστορικοῦ τούτου μέρους τὸν λόγον ἔχουν οἱ ἱστορικοί.

Εἰς τὸ δεύτερον μέρος, τὸ ἀρχαιολογικόν, ὅπερ κυρίως ἐνδιαφέρει τοὺς ἀσχολουμένους μὲ τὴν παλαιοχριστιανικὴν τέχνην, ἐξετάζονται διὰ μακρῶν τὰ δύο παλαιοχριστιανικά μνημεῖα τῶν Φιλίππων: ἡ δι' ἀνασκαφῶν ἀποκαλυφθεῖσα ἐπὶ τοῦ ὑψώματος παρὰ τὸ ἀρχαῖον θέατρον τρίκλιτος μετὰ ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὴ χρονολογουμένη ὑπ' αὐτοῦ κατὰ τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰῶνος (περὶ τῷ 500 μ.Χ.) καὶ ὁ παρὰ τὴν ἀγορὰν ἐλλιπέστατα μέχρι σήμερον μελετηθεὶς παλαιοχριστιανικὸς τρουλλωτὸς ναὸς, τοῦ ὁποίου διασφύζονται λείψανα τῶν μεγάλων λιθίνων πεσσῶν καὶ τῆς προσόψεως.

Τὰ δύο μνημεῖα ἀνεσκάφησαν ἐξαντλητικῶς ὑπὸ τοῦ κ. L., ἅπαντα δὲ τὰ εὐρήματα ἐφωτογραφήθησαν καὶ ἐσχεδιάσθησαν κατὰ τρόπον τέλειον, ἐκδοθέντα εἰς ἰδιαιτερον Λεύκωμα μεθοδικώτατα κατατεταγμένον μὲ κατάλογον εἰς τὸ τέλος ὅλων τῶν εὐρημάτων ἐν μικρῷ σχεδίῳ.

Ἦσαν δὲ ἄξιοι τῆς ὑποδειγματικῆς αὐτῆς ἐκδόσεως οἱ ναοὶ τῶν Φιλίππων, διότι ἀμφοτέρω τὰ μνημεῖα πλουτίζουν τὴν ἱστορίαν τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς μὲ δύο ἀξιόλογα μέλη: ἡ μὲν ἀποκαλυφθεῖσα Βασιλική, ἡ συνδεομένη μὲ τὰς περὶ τῆς φυλακίσεως τοῦ Παύλου παραδόσεις, ἀποτελεῖ δεῖγμα τοῦ βασιλικοῦ τύπου μετ' ἐγκαρσίου κλίτους καὶ προσκτισμάτων εἰς τὴν τελείαν αὐτοῦ ἀνάπτυξιν, ὁ δὲ δεύτερος δὲ ναὸς ἀνήκει εἰς ἰδιαζούσης σημασίας ὄμιλον ναῶν, ἐν οἷς γίνεται προσπάθεια τῆς στεγασεως τῆς Βασιλικῆς μὲ τρουῖλλον καὶ συνδυασμοῦ τοῦ συστήματος τῆς βασιλικῆς μὲ τρουλλωτὸν ναόν.

Τῶν δύο μνημείων γίνεται λεπτομερῆς περιγραφή καὶ ἐξηγησία, ἐπιχειροῦνται δὲ ἀποκαταστάσεις τῆς ἀρχικῆς αὐτῶν μορφῆς. Ἐκτενέστατα ἰδίως ἐκτίθενται τ' ἀφορῶντα εἰς τὴν Βασιλικὴν καὶ τὰ μέρη αὐτῆς. Δὲν περιορίζεται δὲ ὁ σ. εἰς τὴν ἐκθεσιν καὶ ἀξιοποίησιν τοῦ νέου ὕλικου διὰ συγκρίσεων πρὸς συναφῆ μόνον παράλληλα, ἀλλὰ ἐκτείνεται καὶ εἰς ὅλα τὰ μέχρι τοῦδε γραφέντα περὶ παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν μὲ εὐρυτάτην βιβλιογραφίαν.

Εἰς τὰς μακρὰς αὐτὰς παρεκβάσεις γίνονται ἀξιόλογοι παρατηρήσεις, πλὴν ὅμως ἀφ' ἑνὸς δὲν ἀποφεύγονται γνωσταί, καὶ μάλιστα γνωστότατοι, ἀπόψεις, ἀφ' ἑτέρου ἀπορρίπτονται πολλάκις γινώμαι στηριζόμενοι ἐπὶ ἐνδείξεων ἢ σαφῶν μαρτυριῶν, χωρὶς νὰ προσάγῃνται καὶ ἀνάλογα ἐπιχειρήματα.

Θὰ ἀναφέρω μερικὰ παραδείγματα:

Εἰς τὰ ἀφορῶντα τὰ διαμερίσματα τοῦ βαπτιστηρίου, παρὰ τὰς ρητὰς πληροφορίας τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων περὶ ἐξωτέρου καὶ ἐσωτέρου οἴκου, παρὰ τὰ πολλὰ παραδείγματα τῶν μνημείων ἅτινα παρουσιάζουν δύο καὶ τρία διαμερίσματα καὶ παρὰ τὴν φύσιν τῆς τελετῆς τὴν ἀπαιτοῦσαν τὰ διαμερίσματα ταῦτα, ὁ σ. δὲν τὰ δέχεται, ἀπὸ μίαν τάσιν πρὸς τυποποίησιν, τὴν ὁποίαν ἀκριβῶς τὰ παλαιοχριστιανικά μνημεῖα ἀποδεικνύουν ἀνύπαρκτον.

Ἄμφισβητεῖ τὴν κατάδυσιν εἰς τὴν τελετὴν τοῦ βαπτίσματος τῆς ἀνα-

τολικῆς Ἐκκλησίας καὶ δέχεται τὸν ραντισμόν, διότι εὐρίσκει ὅτι αἱ ἐξ ἀνασκαφῆς ἐλθοῦσαι εἰς φῶς κτισταὶ κολυμβήθραι δὲν παρουσιάζουν ἀρκετὸν βάθος. Δὲν λαμβάνει ὅμως ὑπ' ὄψιν ὅτι αὗται δὲν σφύζονται ὀλόκληροι ἀλλὰ μόνον εἰς τὰ κατώτερα αὐτῶν μέρη, ἢ δὲ συνέχισις τῶν ὑπὲρ τὸ ἔδαφος εἶναι ἀναντίρροτος· ἄλλωστε ἡ παρατηρουμένη διοχέτευσις ὕδατος διὰ σωλήνων εἰς τὰ βαπτιστήρια εἶναι σαφὲς μαρτύριον τῆς χρησιμοποίησεως μεγάλης ποσότητος ὕδατος. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν μετὰ τινος ἐνδοιασμοῦ πρέπει νὰ δεχθῶμεν τὸ ὡς βαπτιστήριον ὑπὸ τοῦ L. φερόμενον πρόσκτισμα ἀριστερὰ τῆς Βασιλικῆς τῶν Φιλίππων, ὡς στερούμενον κτιστῆς κολυμβήθρας καὶ σωλήνων διοχετεύσεως ὕδατος. Ἐφ' ἐτέρου ὁ κ. L. χαρακτηρίζει ὡς βαπτιστήριον τὸ πρόσκτισμα νοτίως τῆς Βασιλικῆς Β. Νέας Ἀγχιάλου, ἐνῶ προσάγονται ὑπ' ἐμοῦ ὄρισμένα ἐνδείξεις δηλοῦσαι ὅτι πρόκειται περὶ ἐστίας.

Τὰ ἐρειπωμένα μνημεῖα δὲν παρέχουν βεβαίως πασιφανῆ τεκμήρια ἀλλ' ἀπλῶς ἐνδείξεις, τὴν σημασίαν τῶν ὁποίων πρέπει νὰ σταθμίξῃ καταλλήλως ὁ ἐρευνητής, διακρίνων τὸ οὐσιῶδες ἀπὸ τὸ ἐποσειῶδες, διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς ὀρθὰ συμπεράσματα. Διὰ τὴν ἀποκατάστασιν λ.χ. τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ αἵθριου τῆς β. τῶν Φιλίππων, ὅπου ὑπάρχουν μικραὶ κόγχαι τῶν κρηνῶν ἐκατέρωθεν μεγάλης κόγχης, δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ παραβλέπεται ἡ ἐνδείξεις, τὴν ὁποίαν παρέχει ὡς ἐκ τῆς θέσεώς του καὶ τοῦ μεγέθους του ὁ ἡμικυκλικὸς χῶρος τῆς κεντρικῆς κόγχης. Ὁ σ. τὸν ἀποκαθιστᾷ εἰς τρόπον ὥστε νὰ στερηθῆται οἰασδήποτε λειτουργίας τὸ μέρος τοῦτο, τοποθετῶν εἰς τὸ μέσον δύο κίονας οὐδὲν ἐξυψηροῦντας ἀλλὰ μόνον φράσσοντας τὸν χῶρον, ἐπειδὴ εὔρει τὸ ἄνωθεν τῶν ὑποθετικῶν κίωνων τοποθετούμενον μάρμαρον φέρον γλυφὰς ἀπὸ τὰ τρία αὐτοῦ μέρη. Οὐδεμία ἀμφιβολία χωρεῖ ὅτι εἰς τὸν ἡμικυκλικὸν χῶρον τῆς κεντρικῆς μεγάλης κόγχης ἦτο τοποθετημένη ἡ κυρίως φιάλη, ἥτοι ἡ μεγάλη μαρμαρίνη λεκάνη, εἰς ἣν ἐνίπτοντο συγχρόνως πολλοί.

Ὁ σ. ἀποκρούει διαρρηθὴν τὸν ὄρον καὶ τὴν ὑπαρξιν δευτέρου νάρθηκος ἢ ἐξωνάρθηκος εἰς τὰς βασιλικὰς τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν. Δὲν δυνάμεθα ὅμως ν' ἀρνηθῶμεν τὰ πράγματα. Βασιλικαὶ μὲ δεύτερον κλειστὸν ἢ ἀνοικτὸν νάρθηκα ὑπάρχουν εἰς σειρὰν μνημείων, ὅσον καὶ ἐὰν ὁ συγγραφεὺς προσπαθῆ νὰ τὰς περιορίσῃ. Ἡ Βασιλικὴ τῆς Ἐρεσσοῦ ἐτέθη πράγματι ἐκ παραδρομῆς εἰς τὸ περὶ βασιλικῶν ἔργον μου, δὲν μειώνει ὅμως τὸν ἀριθμὸν τῶν μνημείων διότι ἐτέθη ἀντὶ τῆς Βασιλικῆς τῆς Τούμπας Θεσσαλονίκης, τὴν ὁποίαν ὁ σ. δὲν ἀναφέρει· ὁ δὲ ἐξωνάρθηξ τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου ὄχι ὅτι δὲν συγκοινωνεῖ πρὸς τὸν νάρθηκα τοῦτο θὰ ἦτο ἀκατανόητον, ἀλλ' ἀνευρέθη κάτωθεν τοῦ δαπέδου καὶ δὲν γνωρίζομεν ποῦ ἀκριβῶς ἦσαν αἱ θύραι.

Ὁ ὄρος πρόπυλον ἢ προπύλαιον διὰ τοὺς ἀνοικτοὺς ἐξωνάρθηκας δὲν εἶναι ὄλως ἀπαράδεκτος καὶ μάλιστα εἶναι ἀρχαῖος. Δύναται ὅμως ἡ χρῆσις αὐτοῦ νὰ φέρῃ σύγχυσιν, νὰ θεωρήσωμεν δηλ. ὅτι περιορίζεται οὗτος πρὸ

τῆς πύλης καὶ οὐχὶ καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ. Οἱ ἀνοικτοὶ ἐξωνάρθηκες συνεχίζονται ἄλλως τε καὶ κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν (λ.χ. οἱ ναοί: ἁγ. Θεοδώρου Κιλισέ – Κωνσταντινουπόλεως, ἁγ. Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης κλπ.). Ἐπομένως ὁ ὅρος εἶναι προτιμότερον νὰ εἶναι ὁ αὐτὸς διὰ τὰ αὐτὰ πράγματα.

Ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴν καὶ τὴν χρῆσιν τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους (traverse)—ζητήματα, ἅτινα διὰ μακρῶν ἐξετάζει παραθέτων πάσας τὰς ἐξενηχθείσας γνώμας (σελ. 375 – 389)—ὁ κ. L. δὲν δέχεται τὴν ἐπὶ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν καὶ τῆς Διαθήκης στηριζομένην γνώμην μου ὡς παστοφορίων καὶ τὰ ὑπ' ἐμοῦ προσαγόμενα παραδείγματα, διότι δὲν εὐρίσκει ἀρκετὴν τὴν μαρτυρίαν οὔτε πειστικὰ τὰ παραδείγματα, μὴ λαμβάνων ὑπ' ὄψιν τὸ γεγονός, ὅτι, ἐφ' ὅσον ρητῶς ἀναφέρουν αἱ Διαταγαὶ ὅτι ὁ ναὸς πρέπει νὰ ἔχη «ἐξ ἑκατέρων τῶν μερῶν τὰ παστοφόρια πρὸς ἀνατολὴν» καὶ διαγράφει τὴν χρῆσιν των («εἰσφερέτωσαν τὰ δῶρα εἰς τὰ παστοφόρια»), γνωρίζομεν δὲ ὅτι ἡ συριακὴ λειτουργία ἐχρησίμευσεν ὡς βάσις τῆς κωνσταντινουπολιτικῆς, δὲν δυνάμεθα ὡς τοπικὴν μόνον διάταξιν τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ νὰ τὰ ἐννοήσωμεν ἀλλ' ὡς ἀναγκαῖον συμπλήρωμα αὐτοῦ, ὅπερ δυνατόν νὰ μὴ κατέχη πανταχοῦ στερεότυπον θέσιν, ἀλλ' εἰς τὰς μετ' ἐγκαρσίου βασιλικὰς τῆς Ἑλλάδος εὐρίσκει τὴν πλέον ἀρμόζουσαν ἐντὸς τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους, τοῦτο μᾶλλον καθόσον εἰς ταύτας δὲν ἀπαντῶσι συνήθως τὰ ἐξωθεν τῆς ἀψίδος προσκολλώμενα διαμερίσματα.

Ὡς πρὸς τὴν θέσιν τέλος τῆς Βασιλικῆς τῶν Φιλίππων ἐν σχέσει πρὸς τὰ λοιπὰ μνημεῖα τῆς Βασιλικῆς μετ' ἐγκαρσίου κλίτους, γίνονται διεξοδικαὶ ἔρευναι εἰς ὅλας τὰς περιοχὰς καὶ ὅλα τὰ εἶδη, διαφεύγει ὁμοῦ τὸν κ. L. ἡ μία καὶ μόνη στενὴ σχέση πρὸς τὴν γειτονικὴν Βασιλικὴν τοῦ ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, τὴν ὁποῖαν οὗτος, παρασυρθεὶς ἀπὸ μίαν γνώμην τοῦ ἀρχιτέκτονος Ζάχου ὅτι εἶναι σταυρόσχημος, λαμβάνει ἐλάχιστα ὑπ' ὄψιν, ὑπερτιμῶν τὰς δημιουργικὰς δυνάμεις τῆς δευτερευούσης πόλεως τῶν Φιλίππων.

Εἰς τὴν μελέτην τοῦ δευτέρου ναοῦ αἱ περιγραφαὶ μερῶν καὶ μελῶν αὐτοῦ περιορίζονται, δίδεται δὲ μεγαλυτέρα θέσις εἰς τὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον, εἰς τὴν σύγκρισιν μετ' συναφῆ μνημεῖα τῆς Βασιλικῆς μετ' τροῦλλον καὶ εἰς τὸ ἐπίμαχον ζήτημα τῆς ἀποκατάστασος τοῦ ναοῦ. Εὐρίσκω ὅτι, εἰς τὰ κύρια σημεῖα, σύγκρισις καὶ ἀποκατάστασις δὲν ἱκανοποιοῦν. Ἡ συσχέτισις μετ' τὴν ἁγ. Εἰρήνην Κωνσταντινουπόλεως, τὴν ὁποῖαν ὁ L. λαμβάνει ὡς πρότυπον καὶ διὰ τὴν ὅλην ἀποκατάστασιν, εἶναι ὡς πρὸς τὰ οὐσιώδη ἀτυχήσις. Εἰς μὲν τοὺς Φιλίππους ὑπῆρχον τὰ δύο συστήματα, τρουλλωτὸς καὶ Βασιλικὴ χωριστά, τὸ ἐν πρὸς ἀνατολὰς, τὸ ἕτερον πρὸς δυσμὰς, ἐνῶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγ. Εἰρήνης (ὅπως εἶναι σήμερον καὶ ὅπως φαίνεται νὰ τὸν προτιμᾷ καὶ ὡς ἀρχικόν) τὸ σύστημα τῆς Βασιλικῆς δὲν ὑπάρχει, ἀλλὰ ἐπαλαμβάνεται δις τὸ σύστημα τοῦ τρουλλωτοῦ. Ἄν πάλιν δεχθῶμεν τοὺς

τρούλλους τῆς ἁγ. Εἰρήνης μεταγενεστέρους (τοῦ 8ου αἰ.), ὄρθην δὲ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ Georg εἰς τύπον Ἰουστινιανείου Βασιλικῆς μὲ τροῦλλον, ἦτοι μὲ ἓνα τροῦλλον ἰσορροποῦντα μεταξὺ δύο καμαρῶν καὶ κατὰ μῆκος ὅλου τοῦ ναοῦ διώροφα καμαρωτὰ πλάγια κλίτη, καὶ πάλιν οὔτε στενὴ ἄλλ' οὔτε καὶ μακρυνὴ συσχετίσις ὑπάρχει.

Ὁ δεύτερος ναός, πρὸς τὸν ὅποιον γίνεται παραλληλισμός, ὁ τοῦ Μιριαμλίκ Μ. Ἀσίας, φαίνεται ἐκ πρώτης μόνον ὄψεως ὅμοιος, ὡς ἐκ τῆς θέσεως τοῦ τροῦλλου εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ ναοῦ, ἐκ τῆς κατασκευῆς του ὅμως σχετίζεται οὗτος πολὺ περισσότερον πρὸς τὴν Ἰουστινιανίαν ἁγ. Εἰρήνην καὶ οὐχὶ πρὸς τὸν τῶν Φιλίππων, διότι εἰς τὸν μικρασιατικὸν ναὸν ὁ τροῦλλος ἰσορροπεῖ ὅπως εἰς τὴν ἁγ. Εἰρήνην μεταξὺ δύο καμαρῶν, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι ἢ πρὸς ἀνατολὰς παρὰ τὴν ἀπὸ τῆς ἀπὸ τῆς ἀνατολῆς καμάρᾳ εἶναι περισσότερον περιορισμένη, ἢ δὲ πρὸς δυσμὰς περισσότερον ἀνεπτυγμένη, τὰ δὲ διώροφα κλίτη ἐκτείνονται ὁμοίως καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ ναοῦ. Καταλήγομεν ἄρα εἰς συμπέρασμα ἐκ διαμέτρου ἀντίθετον, ὅτι δηλαδὴ ὁ ναός τῶν Φιλίππων εἶναι παράδειγμα τῶν προσπαθειῶν τῆς ἐπαρχίας νὰ ἐφαρμόσῃ συνδυασμὸν τῶν δύο συστημάτων, χωρὶς νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ λύσις τῆς πρωτεύουσας. Ἐξ ἄλλου ἡ ἐπαρχιακὴ ἀδυναμία μαρτυρεῖται εἰς τὰς ὀρθῶς ὑπὸ τοῦ σ. παρατηρουμένας χονδροειδεῖς ἀδεξιότητας εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ τροῦλλου καὶ εἰς τὸν μὴ ὑπολογισμὸν τῶν ὠθησέων, ἐξ οὗ πιθανῶς καὶ προῆλθε ἡ κατακρήμνισις αὐτοῦ πρὶν ὁ ναός συμπληρωθῆτελείως.

Καὶ τώρα ἔρχεται τὸ ἐρώτημα: πῶς οἱ τεχνῖται, οἱ ὅποιοι δὲν κατώρθωσαν νὰ στηρίξουν τὸν εἰς τετραγώνον ἐμβαδὸν ὑψοῦμενον τροῦλλον, μολονότι οὗτος εἰς τὰ δύο πλάγια ἐπωμίζετο καλῶς ἐπάνω εἰς καμάρᾳ, ἐπέτυχον νὰ στηρίξουν δεύτερον θόλον μεγαλυτέρων διαστάσεων ἐπὶ ὀρθογωνίου ἐμβαδοῦ καὶ μὲ ἀσθενῆ τὴν ἐκ τῶν πλαγίων ὑποστήριξιν;

Νομίζω ὅτι πρέπει νὰ δεχθῶμεν τὸ δυτικὸν τοῦτο μέρος τοῦ ναοῦ, δηλ. τὴν Βασιλικήν, ξυλόστεγον καὶ οὐχὶ θολωτὴν—ὅπως ἀποκαθιστᾶ ἄνευ ἐνδοιασμοῦ αὐτὴν ὁ κ. L. Τὴν ξυλίνην στέγην μαρτυροῦν πολλοὶ λόγοι, ὅπως ἡ μὴ εὐρεσις κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς οὐδενὸς λειψάνου τοῦ ὑποτιθεμένου θόλου, αἱ πολὺ ἐπιμήκεις διαστάσεις τοῦ ὀρθογωνίου, ἡ κάλυψις τοῦ ὁποίου διὰ σταυροθολίου ἢ πεπιεσμένου θόλου δὲν ἔχει οὐδὲν ἄλλο παράλληλον εἰς τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ τέλος οἱ ἀσθενέστεροι δυτικοὶ ἀκραῖοι πεσοί, διαπεπλασμένοι οὐχὶ ὡς κυβικὰ συμπαγῆ σώματα, ὅπως οἱ πεσοὶ τοῦ τροῦλλου, καὶ ἐπὶ πλέον ἐστερημένοι τῆς ἰδιαίτης ἐκείνης ὑποθεμελιώσεως ἐξ ὀγκωδῶν ἀντρεισμάτων, τὴν ὁποίαν ὁ κ. L. παρατήρησεν παραπλευρῶς τῶν τεσσάρων πεσσῶν τοῦ τροῦλλου. Ἀρκεῖ νὰ λάβωμεν ὡς παράδειγμα τοὺς ὀγκωδεστάτους πεσσούς τῆς ἁγ. Σοφίας Θεσσαλονίκης διὰ νὰ σταθμίσωμεν πόσῃν δυσκολίαν καὶ κατὰ τὸν 8ον ἀκόμη αἰῶνα ἀντιμετώπιζεν ἡ ἐπαρχία εἰς τὴν στήριξιν μεγάλων διαστάσεων θόλων.

Ἐφ' ὅσον οἰκοδομικῶς ἡ στέγασις τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ ναοῦ διὰ θόλου εἶναι ἀπαράδεκτος, οἱ αἰσθητικοὶ ἐνδοιασμοὶ ἔρχονται εἰς δευτέραν μοῖραν καὶ μάλιστα εἰς ναόν, ὁ ὁποῖος ἐπιδεικνύει λίαν ἀκαλαισθητον λύσιν εἰς τὸ χαμηλότερον καὶ στενότερον τῶν ἄλλων ἀνατολικὸν τόξον τοῦ τρουλλοῦ. Ἀποκαθιστῶντες λοιπὸν τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ ναοῦ ξυλόστεγον, ἔχομεν πρὸ ἡμῶν ἐπαρχιακὸν τύπον τρουλλαίας Βασιλικῆς, τῆς ὁποίας μόνον γνωστὸν παράλληλον μνημεῖον μέχρι τοῦδε εἶνε ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἰλισσοῦ ἀλλ' εἰς μορφὴν προΐμωτέραν. Ὁ ναὸς τῶν Φιλίππων ἀποτελεῖ ἐν βῆμα περαιτέρω ἐξελίξεως τοῦ Ἀθηναϊκοῦ μνημεῖου καὶ φέρει μεγαλύτεραν ἰσορροπίαν εἰς τὰς ἀναλογίας τῶν δύο παραλλήλως ὑπαρχόντων συστημάτων.

Ἄλλ' ἐνῶς εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ὁ ναὸς τῶν Φιλίππων δὲν ἀκολουθεῖ τὴν πρωτεύουσαν, ἀναντιρρήτως μιμεῖται οὗτος εἰς τὸν γλυπτικὸν του διάκοσμον τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως. Ἐδῶ ὅμως ὑπάρχει ἄλλη ἀντίρρησης. Ὁ κ. L. κάμνων τὴν σύγκρισιν τῶν κιονοκρανῶν τῶν δύο ναῶν, συμπεραίνει ὅτι τὰ τῶν Φιλίππων ἐμφανίζουσι περαιτέρω ἐξέλιξιν τοῦ ἐπιθηματοειδοῦς τύπου, διότι, ἀπαλλαγέντα ἀπὸ τὰς ἀνοφελεῖς ἔλικας τῶν κιονοκρανῶν τῆς Ἁγίας Σοφίας, διαμορφώνουσι καθαρὸν τὸν τύπον τοῦ ἐπιθηματοειδοῦς, εἰς τὴν παρατήρησιν δὲ αὐτὴν στηρίζει τὴν ἀκριβεστέραν χρονολογίαν τοῦ ναοῦ «οὐχὶ πλέον εἰς τὸν ἕκτον αἰῶνα, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ κάτοψις καὶ ἡ κατασκευὴ, ἀλλὰ εἰς τὸ δεύτερον τέταρτον τοῦ ἕκτου αἰῶνος». Ἄλλ' ὁ τύπος τοῦ ἐπιθηματοειδοῦς δὲν διαπλάσσεται οὔτε τὸ πρῶτον εἰς τοὺς Φιλίππους, οὔτε κατὰ τὰ τέλη τοῦ ἕκτου αἰῶνος, ἀλλὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα, ἐπὶ τῆς ἐποχῆς δὲ τοῦ Ἰουστινιανοῦ συναντᾶται εἰς τὸν ναὸν τοῦ Σεργίου καὶ Βάκχου (βλ. Kautz, Πίν. 37 Νο 587). Ὅμοίως εἰς τὸν διάκοσμον τῶν κιονοκρανῶν ἐκ φύλλων ἀκάνθου δὲν ὑπάρχει διαφορὰ ἐξελίξεως, ὡς δέχεται ὁ σ., ἀλλὰ διαφορὰ ἐκτελέσεως καὶ τεχνοτροπίας. Μιμῶνται τὰ πρότυπα τῆς Ἁγ. Σοφίας, ἀλλὰ δὲν ἀποδίδουσι οὔτε τὸν πλοῦτόν των (διαφορετικὰ ἐκεῖνα ἀπὸ τὰς δύο ὄψεις) οὔτε τὴν λεπτότητα τῆς ἀκάνθου, οὔτε τὸ λύγισμα τῶν φύλλων τὸ ἐπαρχιακὸν ἔργον εἶνε ἀπλούστερον καὶ ξηρότερον. Ἐπομένως τίποτε δὲν ἐμποδίζει νὰ χρονολογήσωμεν καὶ τὸν ναὸν τῶν Φιλίππων εἰς τὴν Ἰουστινιανειὴν ἐποχὴν, ὅπως μάλιστα ἀπαιτεῖ τοῦτο ὁ ἀρχιτεκτονικὸς του τύπος.

Κατὰ ταῦτα καὶ τὰ γενικὰ συμπεράσματα ὡς πρὸς τὴν θέσιν τῶν δύο ναῶν τῶν Φιλίππων εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀστοχοῦν. Ἡ μὲν Βασιλικὴ μὲ τὸ ἐγκάρσιον κλίτος δὲν ἔχει τὰς τιμὰς τῆς πρωτοτυπίας τοῦ τύπου, ἀλλὰ μιμεῖται τὸν ναὸν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ δὲ Βασιλικὴ μὲ τρουλλὸν ὄχι μόνον δὲν σχετίζεται ἀμέσως πρὸς τὴν σχολὴν τῆς πρωτεύουσας, ἀλλὰ ἀγνοεῖ καὶ τὰς λύσεις της, εἶναι δὲ μαρτύριον τοῦ μέτρου τῆς ἐπαρχιακῆς συμβολῆς εἰς τὸν μεταβατικὸν αὐτὸν τύπον.

Παρὰ τὰς παρατηρήσεις ταύτας, τὸ ἔργον τοῦ κ. Lemerle, πλουτίζει σπουδαίως τὴν ἔρευναν τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς θίγον πάμ-

πολλά προβλήματα αὐτῆς, ἅτινα ἔξονυχιστικῶς ἐξετάζει λαμβάνων ὑπ' ὄψιν πηγὰς καὶ ἅπαντα τὰ μνημεῖα. Τὸ ἔργον εἶναι πλήρες ἀπὸ ἀπόψεως κριτικῆς καὶ βιβλιογραφίας θέλει δὲ χρησιμεύσει ὡς πολύτιμον βοήθημα διὰ τοὺς ἀσχολουμένους περὶ τὴν Βυζαντινὴν τέχνην.

Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

An d r é G r a b a r, Martyrium (Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétienne antique) Collège de France, Paris 1946 (Δύο τόμοι I κείμενον: ἀρχιτεκτονικὴ σελ. 638, II εἰκονογραφία σελ. 402 καὶ ἰδιαίτερον λεύκωμα μετὰ 70 πινάκων Γ.Α.Σ.

Τὸ ἔργον θὰ κριθῆ εἰς τὸν προσεχῆ τόμον τῆς Ἑπετηρίδος.

F r a n z D ö l g e r, Aus den Schatzkammern des heiligen Berges. 115 Urkunden und 50 Urkundensiegel aus 10 Jahrhunderten, im Auftrage und mit Unterstützung der bayerischen Akademie der Wissenschaften herausgegeben. Textband S. 363 in 40, München Verlag (bisher F. Bruckmann). Tafelband. 128 Tafeln. Druck der Tafeln bei E. Schreiber.

Τὸ ἔργον θὰ κριθῆ εἰς τὸν προσεχῆ τόμον τῆς Ἑπετηρίδος.

ΕΠΑΝΟΡΘΩΣΙΣ ΕΙΣ ΣΕΛ. 187

Συνομιλήσας μετὰ Φαρασιωτῶν, ἔμαθον ὅτι λέγεται ὑπ' αὐτῶν «ἔβγαλε τα τοῦ φορένκε τὸ ροῦχο», καθὰ ἀκριβῶς ὑπὸ τῶν Ποντίων λέγεται «ἔξβαλε τὸ φόρνε τὸ ροῦχο». Κατὰ ταῦτα ὅ,τι εἶναι τὸ Ποντιακὸν τὸ εἰς τὴν φρ. «τὸ φόρνε τὸ ροῦχο» εἶναι καὶ τὸ Φαρασαϊκὸν τὸ εἰς τὴν φρ. «τοῦ φορένκε τὸ ροῦχο». Δὲν πρόκειται ἄρα περὶ ἐπιρρηματος τοῦ, ἀλλὰ περὶ τῆς ἀντωνυμίας τὸ ἀναφορικῶς λαμβανομένης. Ἄλλὰ περὶ τούτου θὰ ἐπανέλθωμεν.

Ἐν σελ. 182 κ.έ. πλὴν τοῦ ἀντικειμένου, καὶ ἐμπρόθετοι προσδιορισμοὶ ἐκφέρονται κατ' ὀνομαστικὴν, ὡς ἐκ τῶν καταλεγομένων παραδειγμάτων γίνεται φανερόν.

ΒΑΣ. ΦΑΒΗΣ